

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC AĞADİN qızı BAĞİROVA

**RUS ROMANTİK ƏDƏBİYYATINDA
İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ MÜSƏLMAN OBRAZLARI**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Zəmfira Əlişah qızı Vəliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kamran Şahverən oğlu Kazımov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan və dünya
ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “30” may 2018-ci il saat 16⁰⁰-da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” aprel 2018-ci il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya elmləri doktoru,
professor **N.Ş.Məmmədov**

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Tarixən ədəbi əlaqələr yalnız bədii-estetik səciyyə daşımamış, həm də mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı mənimsənilməsinə xidmət etmişdir. Başqa mədəniyyətə xas mənəvi dəyərlər isə öz növbəsində ədəbi-bədii inkişafa təkan vermişdir. Bu baxımdan rus ədiblərinin Şərq mədəniyyətinə və ədəbiyyatına, islam dininə müraciəti sivilizasiyalararası dialoqun və ədəbi əlaqələrin mühüm hadisələrindən biridir.

Rus ədəbiyyatında və mədəniyyətində hələ Orta əsrlərdən izlənən Şərq mövzusu və islam motivləri ilk dəfə məhz romantizm çərçivəsində konseptual xarakter alır, fəlsəfi fikir və ictimai ideologiyaya təsir göstərir. Bu ilk növbədə, romantizmin fəlsəfi-estetik mahiyyətindən qaynaqlanır.

Avrasiya məkanında formalaşmış, özünü Qərb və Şərq yox, bunların qovşağı hesab edən rus ictimai fikir və mədəniyyətində, o cümlədən, rus romantizmində islam motivlərinin təhlili Şərq-Qərb ədəbi-mədəni dialoqunun bir sıra maraqlı tərəflərinin aşkar edilməsinə xidmət edə bilər. Rus romantiklərinin islam motivlərinə olan marağı həm Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə, həm də Şərq mədəniyyəti ilə birbaşa təmasdan irəli gəlirdi. Bu sintez rus milli şüurunda özünəməxsus bədii təzahürünü tapdı.

XIX əsrin əvvəllərindən rus ədibləri Şərqdə, xüsusən, Qafqazda azadlıq, saflıq, təbiilik ideyalarının təcəssümünü görməyə başladılar. Romantizm məfkurəsi bu cür kulturoloji ideyalara yaxın olduğundan XIX əsrin əvvəllərindən rus ədəbiyyatında romantik oriyentalizm geniş yayılmağa başladı. A.Puşkin, A.Bestujev-Marlinski, M.Lermontov, N.Oznobişin və bir çox digər rus şair və yazıçıları Şərq xalqlarının, müsəlmanların həyatını əsərlərində əks etdirmiş, islama münasibət bildirmişlər. Şərq, müsəlman aləmi rus ədiblərini ekzotik bir məkan kimi deyil, islam dinindən bəhrələnən mənəvi dəyərlər qaynağı, eləcə də yeni ideyalar, obrazlar, bədii vasitələr mənbəyi kimi cəlb edirdi.

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, rus ədəbiyyatı tarixinin istər mövzu, istər ideya, istərsə bədii poetik prizmadan tədqiqində Şərq aləmi və islam dininin təsiri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, göstərilən məqamların əhatəli və dərin təhlili üçün rus romantizminin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət daha məqsədəuyğundur.

Bu gün bütün dünyada geniş maraq doğuran məsələrdən biridə məhz Şərq və Qərb, islam və xristianlıq dialoqudur. Bu dialoqun inkişafı fonunda isə ədəbi əlaqələrə elmi araşdırma çərçivəsində müraciət önəmli və aktualdır.

Bildiyimiz kimi romantizm rus ədəbiyyatının maraqlı və özünəməxsus səhifələrindən biridir. Bədii sanbalı ilə yanaşı rus romantizmi rus ictimai fikrin, milli şüurun formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Öz növbəsində romantizmin əsas qayəsini islam və Şərq mövzusu təşkil edir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar seçilən mövzunun aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində romantizmə xas oriyentalizmin tarixi qaynaqları, fəlsəfi-estetik səciyyəsi, rus romantizmində Şərq mövzusu və müsəlman obrazları, islam dəyərlərinin bədii təcəssümünün təhlili, rus ədəbiyyatındakı müsəlman mətninin, məzmun və forma xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Bu məqsədə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə nail olunur:

- romantik oriyentalizmin bədii-estetik qaydalarına dair Orta əsrlər, klassisizm və maarifçilik dövrlərinə aid mənbələrin icmalı;

- romantik oriyentalizmin bədii-estetik məzmununun təhlili;

- rus romantizmində Şərq mövzusu və islam motivlərinin bədii təcəssümünün təhlili;

- islama münasibətin dövrün ictimai-fəlsəfi fikri və ideoloji meyilləri ilə əlaqəsinin təhlili;

- “Qurani-Kərim” motivlərinin və Məhəmməd peyğəmbər obrazının rus romantizmində təcəssümünün tarixi-tipoloji və poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- rus romantizmində islam motivlərinin və müsəlman obrazlarının (o cümlədən, qafqazlı və azərbaycanlı obrazlarının) xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- romantizmə xas müsəlman mətninin məzmun və forma xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqat işinin obyektini rus romantik ədəbiyyatı təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini romantizmə xas müsəlman mətni, bu mətnin yaradıcılarından olan A.S.Puşkin (“Qurana təqlidlər”, “Peyğəmbər”), M.Y.Lermontov (“Aşiq Qərib”, “Qafqaz əsiri”), A.A.Bestujev-Marlinski

(“Ammalat bəy”, “Molla Nur”), P.P.Manassein (“Məhəmmədin Cəhənnəm və Cənnəti”), L.A.Yakuboviç (“Al-Korandan”), N.P.Qrekov (“Qurandan”), A.Q.Rotçev (“Qurana təqlidlər”), D.Oznobişin (“Məhəmməd”, “Peyğəmbərin sirri”), P.Vyazemski (“Məhəmməd”), A.Veltman (“Məhəmməd”) və digər ədiblərin müsəlman Şərqi, islam dəyərləri, müsəlman obrazları təcəssüm olunan əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Rus romantizminin tarixinə və onun elmi-nəzəri problemlərinə dair həm rus, həm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsaslı araşdırmalar vardır. Bu baxımdan V.M.Jirmunski, İ.S.Braginski, D.S.Lixaçov, Y.M.Lotman, S.L.Kaçanoviç, N.İ.Konrad, Q.A.Qukovski, P.V.Alekseyev, Q.D.Daniçenko kimi rus alimləri qeyd etmək olar. Azərbaycan alimlərindən M.Arif, M.Cəfər, Ş.Qurbanov, M.Sadıxov, A.Hacıyev, M.Qocayev, A.Hacıyev, R.Novruzov, T.Cəfərov, İ.Ağayeva, S.Bəşirova və başqalarının rus ədəbiyyatının tarixinə və poetikasına, rus ədəbi oriyentalizminə və ədəbi əlaqələrə dair tədqiqatları vardır.

Lakin, bu məsələnin fəlsəfi-estetik prizmadan təhlilinə əsasən səthi şəkildə toxunulmuşdur. Dissertasiyada isə ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq, rus romantizmində islam dəyərləri və müsəlman obrazları ayrıca tədqiqat mövzusu kimi sistemli şəkildə, dövrün bədii-estetik və ictimai fikri ilə əlaqədə öyrənilir. Tədqiqat işində məsələnin bədii-estetik və poetik aspektləri önə çəkilir və mövzu müasir, müstəqil elmi problem kimi tədqiq olunur.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri nəticələri rus ədəbi prosesinin və ədəbi əlaqələrin, romantizm cərəyanının, ədəbiyyat tarixində Şərq-Qərb mövzusunun tədqiqində faydalı ola bilər. Avrasiya məkanında formalaşmış rus ədəbiyyatının Şərq mədəniyyətləri ilə əlaqələrinin tədqiqində də dissertasiyadakı elmi qənaətlərdən istifadə etmək olar. Eyni zamanda bir sıra görkəmli ədiblərin yaradıcılığının öyrənilməsində də dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsiləri istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın əsas mətni rus ədəbiyyatı tarixi tədrisində, ədəbi əlaqələr, ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə xüsusi kurslarda faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji və hermenevtik (şərh) metodlardan istifadə edilmişdir. İşin nəzəri əsasını müasir ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi prosesə və əlaqələrə, mətnşünaslığa dair mövcud elmi konsepsiyalar, dünya ədəbiyyatının tipoloji universallığı və eyni zamanda özünəməxsusluğu arasında dialektik vəhdət müddəası, tarixilik prinsipi təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Rus ədəbiyyatında islam motivlərinə və müsəlman obrazına olan marağın tarixi, sosial-siyasi və fəssəfi-estetik kökləri vardır. Bura rus xalqının Şərq aləmi ilə tarixi əlaqələrini, pyotrdansonrakı dövrdə Rusiya imperiyasının fəal şəkildə Şərqə doğru irəliləməsini, ümumavropa filoriyentallıq hərəkatının inkişafını, müsəlman xalqlarının böyük bir hissəsinin Rusiya ərazisinə yaşamasını və s. aid etmək olar.

2. Şərq və islam mövzusunun rus romantik ədəbiyyatında geniş füsət alması aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

a) romantizmin bir çox bədii-estetik müddəaları islam dəyərləri ilə ahəng təşkil edirdi;

b) müsəlman obrazları rus romantiklərinin öz dünyagörüşlərinin, rus ictimaiyyəti və mədəniyyəti üçün aktual olan ideyalarının ifadəsinə də xidmət edirdi.

c) Şərq həyat tərzi öz ekzotikası və fərqliliyi ilə rus romantiklərini cəlb edirdi.

4. Müsəlman mətni rus romantik ədəbiyyatının əsas hissəsinə təşkil edir.

5. Müsəlman mətni rus romantizminin görkəmli nümayəndələri olan A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov yaradıcılığının əhəmiyyətli tərkib hissəsi olaraq bu cərəyanın inkişaf meyllərinin müəyyənləşdirmişdir.

6. Rus romantiklərin müsəlman mətnlərində yaratdıqları obrazları bir neçə qrupa ayırmaq olar: ali qüvvə (Allah, mələklərə), peyğəmbər; adi insanlar, fərqli məslək və peşə sahibləri; metonimik köçürmə vasitəsilə təbiət qüvvələri və ya qeyri-maddi aləmin təzahürü.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları respublika və beynəlxalq elmi-praktik konfranslarında məruzə edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri müxtəlif məcmuələrdə Azərbaycanda və xaricdə məqalələr şəklində çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Araşdırmanın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri haqqında

məlumat verilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar açıqlanır, işin metod və mənbələri göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Rus romantik oriyentalizminin qaynaqları və fəlsəfi-estetik mahiyyəti”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Rus ədəbiyyatında oriyental romantizmin ümumi səcıyyəsi və ictimai-maarifçi ideyalarla əlaqəsi”** adlı birinci yarım fəsildə qeyd olunur ki, rus mədəniyyəti və mənəviyyatında xristianlığın prinsip və meyarlarının həlledicili rol oynamasına baxmayaraq, ümumiyyətlə milli şüurunun formalaşmasında Şərq fəlsəfi-estetik dəyərləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə fərqli sistemlərin – xristian-provaslav və islam meyarlarının rus ədəbiyyatında yaxınlaşması, bəzi hallarda qovuşması və rus ədiblərinin yaradıcılığında aparıcı mövzu və ideya mənbəyinə çevrilməsi olduqca maraqlıdır. Qədim və orta əsrlər dövründə rus yazıçıları və şairlərinin Şərqə, müsəlmanlara olan marağı əsasən ekzotik aləmə maraq səviyyəsində idi, bir çox hallarda isə, “bizlər və yadlar” kolliziyası şəklində gerçəkləşirdi. Bir çox rus romantik yazıçıları romantizmin ilk mərhələlərində İncilə müraciət edirdi. Lakin romantizmin ümumbəşəri mətləblərə yönəlməsi, adilliklərdən uzaqlaşaraq ülvyyəətə can atması nəticəsində onun maraq dairəsi genişləndirdi. Rus romantikləri Avropa və Rusiyanın adi, rəsmi, tanış həyat tərzini qəbul etmir və onlar alternativ həyat tərzini Qafqazın, Şərqnin məchul və ekzotik yaşamında görürdülər. Şərq ruhunun, mentallığının əsası isə İslam dini, “Qurani-Kərim” hikməti idi. Rus romantiklərinin islama marağı təbii ki, məhz bu məqamlara bağlanırdı. Qədim və orta əsrlər dövründə rus ədiblərinin Şərqə, müsəlmanlara olan marağı əsasən ekzotik aləmə maraq səviyyəsində idi, bir çox hallarda isə, “bizlər və yadlar” kolliziyası şəklində gerçəkləşirdi.

XIX yüzilliyə qədər rus ədəbiyyatında, ümumilikdə, Şərqə münasibətdə romantik dünyagörüşü haqqında danışmaq mümkün deyil, çünki romantizm rus ədəbiyyatında ədəbi cərəyan kimi XIX əsrin əvvəllərindən meydana çıxır və məhz bu mərhələdə Şərq aləminə dair romantizm dünyagörüşünə uyğun konseptual bədii-fəlsəfi münasibət formalaşır.

Onu da qeyd edək ki, bu proses bir qədər başqa çalarda XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərindən Avropa ictimai fikri və ədəbiyyatında izlənmışdir. Qərb maarifçiliyi və romantizmində yayılmış filoriyentalıq hərəkəti rus romantik oriyentalizminə ciddi təsir etmişdir.

XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq romantizm rus ədəbiyyatına, mədəniyyət və incəsənətinə digər mədəniyyətlərə xas motiv və simvolları

əks etdirən mətnlərin geniş yayılmasına zəmin yaradır. Maarifçilikdə, romantizmdə digər mədəniyyətlərdən qaynaqlanan alternativ sosial modellər və estetik ideallar təcəssüm olunur.

Romantizm müasir sivilisasiyanın alternativini müxtəlif rəmzlərdə - ibtidai keçmişdə, ideal gələcəkdə, təbiətdə, ekzotik aləmlərdə, o cümlədən Şərqdə, rus romantik ədəbiyyatında isə ilk növbədə Qafqazda tapır. Romantizmə xas bu oriyentallıq ümumavropa filoriyentalizminin tərkib hissəsi olsa da, XVII-XVIII əsrlərdəki, eləcə də maarifçilikdəki oriyentalizmdən fərqlənirdi.

Rus ədiblərinin Qafqazla tanışlığı Şərq və islam mövzusunı xüsusilə aktuallaşdırdı. Şərq və islam mövzusu rus romantizmində konseptual səciyyə qazandı. Q.Daniļçenko qeyd edir ki, "Filoriyentalizm həm də rus maarifçiliyinin bir hissəsi idi. Rusiyanın Şərqlə əlaqələri Qərbi Avropanın Asiya ilə əlaqələrinə nisbətən daha sıx idi. Bu, Şərq haqqında ilk rus əsərlərində (məsələn, Daniil Zatoçkin, Stefan Novqorods) öz izini qoymaya bilməzdi. Bu əsərlərin çoxusu Şərq xalqlarına qarşı aqressiv və etinasız münasibət daşıyırdı. XV əsrdə, Afanasi Nikitinin "Üç dəniz arxasına səyahət" əsərindən sonra, Rusiyada, xüsusən XV-XVII əsrlərdə Şərq ölkələri və xalqları haqqında məlumatın həcmi güclü şəkildə artdı"¹.

Filoriyentalizm ilk növbədə "məsum sadə (ibtidai, "vəhşi") insan" ideyasını təsdiqləyir, avropalıların "məkr və zülmünə" qarşı ideallaşdırılmış və romantikləşdirilmiş "alicənab hindliləri", "müdrük türkləri", "sakit və taraz ərəbləri", "döyüşkən və şücaətli hinduları" qoyurdu. Rus romantik ədəbiyyatında müasir sivilisasiyanın naqisliyinə qarşı qoyulan bu obrazların başlıcası Qafqaz xalqlarının mümayəndələri idi. Yazıçılar romantik ruhlu əsərlərində başqa ölkələrin realist təsvirini (məsələn, A.S.Puşkinin "Ərzuruma səyahət"ində olduğu kimi) deyil, öz estetik-fəlsəfi ideallarını ifadə edirdilər. Müəlliflər bu ideyaları bədii obrazlar, xüsusilə müsəlman obrazları vasitəsilə ifadə edirdilər.

XIX əsr rus romantik oriyentalizmi ədəbiyyatda psixologizmi gücləndirdi, Şərq xalqlarının nümayəndələrinin iç dünyasına, xarakterinə sirayət dərinləşdi. Əlbəttə, beynəlxalq Şərq məsələsinin aktuallaşması, Rusiyanın dövlət maraqlarının Şərqə doğru yönəlməsi və digər amillər də bədii ədəbiyyata dərinlən təsir edirdi.

---

¹ Г.Д.Данильченко Романтический ориентализм в русской литературе первой половины XIX века. Дисс. ... канд. филол. наук. Бишкек, 1999, с.17.

Rusiyada 1812-ci il Vətən müharibəsinin təsiri ilə milli oyanışın güclənməsi, ölkədə ictimai-siyasi proseslərdən doğan məyusluq romantik ideal axtarışlarına, romantiklərin bu idealın, təbii azadlığın məkan kimi gördükləri Qafqaza, yerli xalqların ilkin təbii dəyərlər üzərində qurulmuş, burjuva çirkabına bulaşmamış yaşamına, xarakterinə və inanclarına olan güclü marağı xeyli artdı.

Qafqaz müharibəsindən sonra rus romantik və realist ədəbiyyatında müsəlman obrazlarına olan münasibətdə dəyişikliklər hiss olunmağa başladı. Beləki, bu dövrdə rus ədəbiyyatında, islam aləmi tədricən yad mühit kimi dəyərləndirilmir. Bu aləm rus romantikləri üçün azad fikir və həyat tərzinin rəmzi ifadəsinə çevrilir.

“Rus ədəbiyyatında müsəlman mətninin tarixi-ədəbi qaynaqları” adlı ikinci yarımfəsildə göstərilir ki, rus romantik ədəbiyyatında islam və müsəlmanlar mövzusu, müsəlman mətni yeni mahiyyət qazanır, rus məfkurəsinin rus ədəbi fikrinin tərkib hissəsinə çevrilir, özü ilə yeni motivlər və ideyalar, janr və üslub formaları gətirir.

Rus ədəbiyyatında müsəlmanların həyat tərzinin, dini inancının real faktlar əsasında təsvir olunduğu, islam və xristianlığın müqayisə olunduğu ilk sistemli oriyental əsər Afanasi Nikitinin “Üç dəniz arxasına səyahət”idir. Bu əsər rus ədəbiyyatında ilk müsəlman mətni hesab oluna bilər.

XV əsrdən Hindistan, Yaxın Şərq, Osmanlı ilə bağlı müxtəlif səpkili əsərlər – povest, tərcümə, səyahətnamələr meydana çıxır. Müsəlman ölkələri haqqında əsərlər sırasında (“Kazanın tarixi”, “Türklərin Çarqradı tutması haqqında povest”, “İvan Novosilsevin Türkiyəyə səfəratı”) İvan Peresvetovun “Sultan Məhəmməd haqqında hekayət” xüsusi maraq kəsb edir.

Şərq ölkələri ilə sıx əlaqələrin təsvirinə bir çox ədəbi-publisistik janrlarda rast gəlinir. “Bu dövlətlərin tarixi kontaktları, hərbi-siyasi və ticarət münasibətləri hərbi və tarixi hekayətlərdə, səyahətnamələrdə, səfərat povestlərində, rəsmi məlumat və məktublarda tam əksini tapmışdır. Səyahətnamə, səfər oçerkləri və səfərat povestləri kimi janrlar xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu əsərlərdə Moskva Rusiyasının Şərq ölkələri ilə ticari-iqtisadi və diplomatik əlaqələri ətraflı işıqlandırılırdı”².

Hələ XV əsrin sonlarında Mixail Qriqoryevin Misir haqqında xatirələri (“Misiyür”), sonrakı əsrlərdə Fedot Kotovun, Vasili Monaxın səyahətnamələri, nəhayət, N.Karamzin, M.Lomonosovun, Q.Derjavinin,

---

² Т.Г.Джафаров Тюркские элементы в русской литературе XV-XVII веков. Баку: Мугарджим, 2002, с. 3.

V.Jukovskinin, İ.Krılovun, Y.Meyendorun və başqalarının Şərq mövzusunda yazdıqları tarixi, publisistik və bədii əsərləri rus müsəlman mətninin formalaşmasına zəmin yaratdı.

Sonrakı dövrlərdə Şərq və islam mövzusunun yeni mərhələsi başlayır. Bu prosesi müxtəlif tarixi amillər şərtləndirdi. Onların sırasında Birinci Pyotrun Rusiyanın Qafqaza doğru irəliləməsi ideyasını, ümumavropa filoriyentallıq hərəkətini, bir qədər sonra isə romantizm estetikasının formalaşmasını qeyd etmək olar.

Rus ədəbiyyatının inkişafının yeni mərhələlərində, xüsusilə romantizimdə Qafqaz və qafqazlılar mövzusu müsəlman mətninin əsas hissəsini təşkil edirdi. Bu isə təbii ki, əsassız deyildi.

Rus romantizminin görkəmli nümayəndələri olan A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun yaradıcılığında müsəlman mətnini həm məzmun, həm də poetik cəhətdən kamil nümunələrinə rast gəlinir. Bu ədəblərin yaradıcılığında Qafqaz və islam mövzusu artıq ənənəvi tipoloji istiqamətə çevrildi və nəticə olaraq bu proses rus ədəbiyyatının romantizm mərhələsində səciyyəvi xarakter daşımağa başladı. Təbii ki, rus ədəbiyyatının sonrakı inkişaf mərhələlərində bu mövzu saxlanıldı və müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığında fərqli obraz və motivlər şəklində öz ifadəsini tapdı. Akademik V.M.Jirmunski “Bayron və Puşkin” adlı monoqrafiyasında bu məqamı xüsusi vurğulayır: “A.S.Puşkinə qədər XIX əsrin ilk illərində rus romantik ədəbiyyatında Şərq motivlərinin əksəriyyəti əsir obrazı - taleyin hökmü ilə Qafqaza düşmüş avropalı ilə də bağlı idi”. Tədqiqatçı romantizm ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq rus insanının Şərq həyat tərzini fonunda təsvir olunmasını göstərir. Müəlliflərin əksəriyyətini “yeni romantik qəhrəman həyəcanlandırır”³.

Müsəlman mətninin əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri də Şərq-Qərb sintezidir. Bu sintezə olan maraq rus ədəbiyyatına tək yeni obraz və üslub deyil, həm də yeni bədii qavrama üsullarını gətirdi.

Dissertasiyanın “**XIX əsrin birinci yarısında rus romantizmində Şərq motivləri və islam dəyərləri**” adlanan II fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. “*Rus romantizmində ezoterik meyl və onun islam dəyərləri ilə əlaqəsi*” adlı birinci yarım fəsildə rus romantizminə xas olan ikililik prinsipindən bəhs olunur. Bu prinsip ilkin olaraq şərq mistik dünyagörüşündən qaynaqlanır. Beləki, sufi mistik təsəvvürlərə görə həyat

---

³ В.М.Жирмунский. Байрон и Пушкин (Из истории романтической поэмы). Л., Наука, издание 2-ое, 1978, с. 67.

“aşkar” və “gizli” tərəflərdən ibarətdir. Buna görə, romantik əsərləri mürəkkəb struktur fərqləndirir. Çox zaman əsərlərin kompozisiyası bir-birini tamamlayan rəmzi qatlardan qurulur.

Artıq XVIII əsrdən başlayaraq müxtəlif xalqların ezoterik mətnləri rus dilinə tərcümə olunurdu. Bu sırada Misir, Hindistan, Çin mətnləri, ərəb mütəfəkkirlərinin əsərləri də xüsusi yer tuturdu. Ezoterikaya son dərəcə meyilli olan rus ədiblərinin özləri də gizli olaraq Şərq mədəniyyətinə ciddi maraq göstərirdilər. Mason tipli ədəbi dərnəklərin üzvləri bu mədəniyyəti əxz etmək üçün ezoterik üslub və rəmzlərdən istifadə etməyə çalışır və bu meyl rus ədəbiyyatına Şərq üslubunun gəlməsinə imkan yaradırdı. Təbii ki, rus masonluğunda xüsusi yer tutan ezoterik düşüncəni birbaşa islam dəyərləri və ənənəsi ilə bağlamaq olmaz. Rus ezoterikası Avropa mədəniyyəti və xristian ənənəsi üzərində qurulmuşdur. Artıq rus romantizmində islama, Şərq aləminə maraq romantik dünyagörüşünün mahiyyəti ilə uzlaşan ciddi amilə çevrilir. Şərq burjua cəmiyyətinin gündəlik “obıvatel” həyatından fərqlənən, ilkin dəyərləri daşıyan fərqli mənəvi sfera və rəngarəng məkan kimi qavranılmağa başlayır. Rus romantik ədəbiyyatında bir çox motivlər Şərq fəlsəfəsi və mistikası ilə İslam ədəbiyyatının estetik xüsusiyyətlərinin sintezi kimi görünür. Bununla da romantik ədəbiyyata Şərq-islam motivləri və bu motivlərlə bərabər müsəlman mətninə xas ədəbi üsul və vasitələr sirayət etməyə başlayır. Bu üsul və vasitələr sırasında isə gizli, mətnaltı mənalara ifadə etməyə imkan verən ezoterik simvolika, Şərq alleqoriyası, islam rəmzləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. A.S.Puşkinin “Tilsim” (1827) şeiri bu baxımdan maraq doğurur. Şərq obrazlılığı ilə fərqlənən və mifopoetik müsəlman məkanı ilə bağlı olan bu romantik şeirdə, əslində, şairin “Qurana təqlidlər”i ilə intertekstual şəkildə bağlı olan tilsim, qoruyucu motiv ifadə olunur. A.S.Puşkinin “tilsimi”, bir tərəfdən simvolik, digər tərəfdən konkret kontekstual mənə daşıyır⁴. Lakin, rus ədəbiyyatşünaslığında bu şeirdəki “tilsim” rəmzinin mənalandırma paradokmasını genişləndirmək, rus masonluğundakı Şərq-Qərb və islam qavrayışı ilə əlaqələndirmək cəhdləri var. Puşkinin digər məşhur şeiri olan “Qərib”də isə mistisizmin iki tipinin - islamın və rus romantizminin ezoterik ənənəsinin kəsişməsini müşahidə etmək olar.

---

⁴ Ю.М.Лотман Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя. М., Художественная литература, 1987, с. 211.

Rus romantizmində müsəlman mətni, ədəbiyyatın əvvəlki mərhələlərindən fərqli olaraq, sadəcə müəyyən ezoterik aləmin və motivlərin ifadəsi deyil, müsəlman mentallığı ilə bağlı mürəkkəb mənəyaradıcı strukturudur. Müsəlman mentallığının mahiyyətini təşkil edən islam isə, öz növbəsində, “Qurani-Kərim”in mənalar aləminə və buradan qaynaqlanan klassik Şərq fəlsəfəsinə və eləcə də sufiliyə əsaslanır. Buna görə də rus romantik əsərlərində müsəlman dəyərlərinin inikasını qeyd etdiyimiz dini-fəlsəfi sistemlə, bu özünəməxsus semiosfera ilə (xüsusi işarəvi dil) intertekstual əlaqələri nəzərə alaraq öyrənmək daha səmərəlidir.

“Qurani-Kərim” rus romantizmində ilahi mənalar və dini dəyərlər mənbəyi kimi” adlı ikinci yarım fəsildə qeyd olunur ki, rus oriyental romantik ədəbiyyatının müsəlman mətnini dərindən və geniş araşdırmaq üçün “Qurani-Kərim”də, islam fəlsəfəsində rus romantiklərini cəlb etmiş dini-ezoterik məqamlar haqda bəhs edilir. Dissertasiyanın bu bölümündə “Qurani-Kərim”dəki mənə və dəyərlərin rus yazarlarının yaradıcılığına təsir etmiş və rus romantizmində aktuallaşan anlayışlar təhlil olunur. Buna görə bütövlükdə islam mövzusunun öyrənilməsində metatekstin təhlili böyük rol oynayır.

“Quran” sakral əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də islam mədəniyyətinin əsasını təşkil edən dəyərlər mənbəyidir. Bununla yanaşı “Quran”dan irəliləyən prinsiplər Şərq-müsəlman mədəniyyətinin sistem yaradıcı amilləridir. “Qurani-Kərim” rus mədəniyyəti və ədəbiyyatında da təsirli amillərdən birinə çevrildi. Rus ədəbiyyatında məhz “Quran”dan qaynaqlanan mənə və poetik ifadə vasitələri xüsusi poetik sistem, janr və tematik özünəməxsusluğu ilə seçilən rus müsəlman mətnini formalaşdırdı. Buna nümunə olaraq A.S.Puşkinin “Quran”a təqlidlər”ini, M.Y.Lermontovun, Y.Polonskinin və başqalarının əsərlərində, müxtəlif tərcümələri və şərhləri qeyd etmək olar.

“Qurani-Kərim” dini-mənəvi, sosial-ictimai, etik-əxlaqi, hüquqi dəyər və normaları kompleks şəkildə tənzimləyən, müsəlman aləminin ictimai həyatını tarazlayan kitab kimi də romantiklərin böyük marağına səbəb oldu. Bu sakral kitab müsəlmanların həyat tərzinə, əxlaq prinsiplərinə, xarakter və dünyagörüşünə aydınlıq gətirən bir mənbə kimi qəbul olunurdu.

Təbii ki, Rusiyada “Quran”la geniş tanışlıq ilk növbədə müqəddəs kitabın tərcümələri sayəsində mümkün olmuşdur. Şərq poeziyasında əks olunmuş islami dəyərlər rus romantiklərinin yaradıcılığında onların romantik ideallarına uyğun fəlsəfi-poetik ifadəsini tapırdı.

İslam dəyərlərini tərənnüm edən əsərlərin təhlilində “Qurani-Kərim”ə xas metamətnin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Burada təbii ki, “Quran”ın simvolikası, eyni zamanda müxtəlif ayələrin məzmunu nəzərdə tutulur. Rus romantiklərini “Qurani-Kərim”in ilahi mahiyyəti və eyni zamanda bu metamətnin zəminində romantizm fəlsəfəsinə uyğun yeni təsvir üsulları yaratmaq potensialı cəlb edirdi. Müəlliflərin ədəbi mövqe və niyyətindən asılı olaraq “Quran” motivləri rus romantizminə iki xətt gətirdi: tərcümə-təbdillər və təqlidlər. Digər tərəfdən, rus oriyental romantizmində sakral mənalara marağın artması müsəlman mədəniyyətinə xas rəmzlərin, işarələrin də rus ədəbiyyatına daxil olmasını sürətləndirdi. Beləliklə, rus-slavyan və islam semiotik sistemləri arasında bağlılıq dərinləşir, bununla da mədəniyyətlərarası dialoq genişləndirdi.

Üçüncü yarımfəsil *“A.S.Puşkinin “Peyğəmbər” şerində islam motivləri”* göstərilən əsərin təhlilinə həsr olunub. Şərq motivləri ilə zəngin olan bu poetik mətnin təhlili, bir tərəfdən, rus oriyental romantizminin səciyyəvi tipoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə, digər tərəfdən, müsəlman mentallığının bütövlükdə rus ədəbiyyatına təsirinin konkret aspektlərini aşkarlamağa imkan verir. Ümumiyyətlə, A.S.Puşkinin bir sıra oriyental əsərlərində milli, Şərq və eyni zamanda Qərb dəyərləri ahəngdarlıqla birləşir. Bu isə Puşkin dühasının əsas səciyyəsi olan proteizmin ifadəsidir. Görkəmli Puşkinşünas Y.M.Lotmanın yazdığı kimi, “ilk dəfə XIX əsrdə Puşkinin yaradıcılıq nailiyyətlərində müxtəlif mədəniyyətlərin simbiozu cizgilərini qazanmış naməlum güc, enerji və bilik mənbəyinin müti dərki sezilir”.⁵ Şeirin əsaslı təhlili formal və məna elementlərinin təhlili yolu ilə mümkündür. Beləki, əsərin formal elementləri əsərin mətnaltı mənasını ifadə edir. A.Hacılının fikrincə, “Puşkinin Peyğəmbərinin köksünün yarılması, qəlbinə peyğəmbərlik əlaməti olan saf və alovlu köz-ürəyin qoyulması haqda qələmə aldığı obrazlı motiv “Quran”dan təbdil olunub. Ancaq Puşkin bu Quran obrazını həm də Əhdü-Ətiqdəki digər variantla köz motivlə (Yeşayanın / İsayanın / Kitabı, 6:7) tamamlayıb. Eyni zamanda bu ayə Puşkin tərəfindən Qurandakı məzmandan əlavə, islam aləmində yayılmış təfsir variantına uyğun - ürəyin təmizlənərək yenidən köksə qoyulması kimi işlənmişdir. Bu cəhət şairin “Quran”dan başqa digər islam mənbələrinə də bələd olduğunu göstərir”⁶.

---

⁵ Ю.М.Лотман. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя. М., Художественная литература, 1987, с. 215.

⁶ А.Начили “Qurani-Kərim” rus ədəbiyyatında. Bakı, 2009, s.68-69

“Qurana təqlidlər” və “Peyğəmbər” kimi əsərlərdə təsvir və tərənnüm olunan mənzərələr, duyğular, personajlar ümumbəşəri xarakter daşıyır. Puşkin bu əsərlərdə istər məzmun, istər üslub baxımından “Quran” mətninə yaxınlaşaraq Allahın bütün kainatı yaratdığını, Muhəmmədə “Quran” göndərdiyini tərənnüm edir. Əsərin əsas ideyası isə insanların mənən saflaşmasının məhz islamın bu müqəddəs Kitabı sayəsində mümkün olacağı ideyasıdır.

Tədqiqatçı S.V.Beryozkina məqalələrinin birində bu əsərin əsas ideyası olaraq ali həqiqətin əbədi, həyatın isə ani olması ideyasını qeyd edir⁷. Tədqiqatçının fikrincə, bu əsərin daxili bütövlüyü məhz islam ideologemlərin və dini-kosmoqonik modellərin uğurlu şəkildə təsviri ilə bağlıdır. Quran motivləri bu əsərdə həm aşkar (obrazlar, məkan və s.), həm də mətnaltı (simvolika, daxili dialoq və s.) şəkildə özünü büruzə verir. Bu şeirin təhlili ümumiyyətlə A.S.Puşkinin islam dini və mədəniyyəti haqda dərin məlumata sahib olduğunu bir daha təsdiqləyir. Digər tərəfdən şairin müsəlman mətnindəki Peyğəmbər obrazı və ümumiyyətlə islam dəyərlərinin bədii təzahürü şairin dövrün ictimai-siyasi proseslərinə, mövcud haqsızlıqlara sətərlə münasibəti dəyərləndirmək olar. Bu əsər müəllifin romantik ideal və yeni qəhrəman axtarışının özünəməxsus poetik ifadəsidir.

Dördüncü yarımfəsil **“M.Y.Lermontovun “Aşiq Qərib” türk nağlında islam motivləri”** adlanır. Yaradıcılığında Şərq mövzusu geniş yer tutan böyük rus şairi M.Y.Lermontov əsərlərində Qafqaz müsəlmanlarının həyat tərzini və obrazını, islam fəlsəfəsinə əsaslanan dünyagörüşünü bədii detallardan istifadə edərək yüksək sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Bu əsərlərin sırasında “Qafqaz əsiri”, “Çərkəzlər”, “Bastuncu aulu”, “Hacı Abrek”, “Valerik”, nəhayət, Azərbaycan xalq dastanı əsasında yazılan “Aşiq Qərib”i qeyd etmək olar.

M.Y.Lermontovun romantik dünyabaxışını ifadə edən “Aşiq Qərib”də müsəlman komponentləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstər obrazlar sistemi, istərsədə dastan janrına yaxın kompozisiya bu əsərin Qafqaz müsəlmanlarının həyat təzi və adət-ənənəsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. M.Y.Lermontovun əsərində Aşiq Qərib obrazı tamamilə romantikləşdirilmişdir. Bu obraz şərq folkloruna xas olan və geniş yayılmış qərib obrazı və qəribçilik motivi ilə bağlıdır. Bəllidir ki, qərib obrazı folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda irfani-sufi mənalar ifadə edən

---

⁷ С.В.Березкина. «Пророк» Пушкина: современные проблемы изучения // Русская литература, 1999, №2.

konseptual obrazlardandır. Şərq folklorunda bu obrazın dərin mifoloji və dini qaynaqları mövcuddur. M.Y.Lermontovun Şərq mədəniyyətinə xas olan bu cür dünya qavramına əsaslanan özünəməxsus insan konsepsiyasına yaxın obraz və motivə müraciət etməsi təbii ki, təsadüfi deyildir. Müəllif bu obrazın mistik-fəlsəfi yükünü və simvolik xarakterini dəridən duyaraq onu öz romantik ideyalarının bədii-simvolik ifadəsi üçün istifadə etmişdir. Əsərin süjet xətti həmçinin dastan və ümumən klassik Şərq poeziyasında geniş yayılmış özünəməxsus eşq və ayrılıq motivləri üzərində qurulmuşdur.

Aşiqlik məqamı İrfani təfəkkürün və dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Bu məqam insanın mənəvi kamilliyə doğru mərhələli yüksəlişinin zirvəsidir. Əsərdə digər mistik obraz müsəlmanların dini inanclarında və folklor nümunələrində xüsusi yeri olan Xıdırəlləz obrazıdır. Müəllif bu obrazı romantik dünyagörüşündən irəli gələn çalarlarla təsvir etmişdir. Xıdırəlləz obrazı burada əbədiyyət və bəsirət ideyasının bədii təzahürü kimi qavranılmalıdır. “Qurani-Kərim”dən gələn, Musa peyğəmbərin qarşılaşdığı, yol boyu heç nə danışmayan bu obraz xalq inanclarında və folklorumuzda Xıdırəlləz, Xızır, Xıdır İlyas, Xıdır Nəbi kimi adlarla adlanır. İnsanlara yardım edən, çox vaxt su başında rast gəlinən, ağı atlı Xıdırəlləz Lermontov tərəfindən məzlumların və acizlərin himayədarı, möcüzələr törədən, “böyük və qüdrətli”, “gizli” və “aşkar” aləmlərə varid olan müqəddəs kimi təqdim olunur. Bu cür mistika və gerçək arasında mövcudluq rus romantik ədəbiyyatının ideal və adilik arasındakı “ikili varlıq” ideyasına uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, bu cür fəlsəfi-mistik məqamlar müəllifin romantik dünyagörüşü ilə həmahənglik təşkil edir.

Üçüncü fəsil “Rus romantik ədəbiyyatında müsəlman obrazları” adlanır. Bu fəslin **“Rus romantik ədəbiyyatında müsəlman obrazları özgə mətnin identifikasiyası aspektində”** adlanan birinci yarım fəslində müsəlman obrazlarının fəlsəfi-estetik və ictimai-siyasi aktuallığı və funksionallığı təhlil edilir.

A.S.Puşkin ədəbi məktəbinin çevrəsində olan bir çox romantik ruhlu şair və yazıçıların öz əsərlərində özgə, yad mədəniyyətin nümayəndələri olan müsəlmanların maraqlı obrazlarını yaratmışdır. M.Y.Lermontov, A.Bestujev-Marlinski kimi məşhur ədiblərdən başqa O.İ.Senkovski, A.İ.Polejayev, V.K.Küxəlbeker, V.Q.Benediktov, D.P.Oznobşin, A.Q.Rodçev, P.P.Manassein, A.F.Veltman, L.A.Yakuboviç, P.A.Vyazemski, N.P.Qrekov, A.N.Muravyov, İ.İ.Kozlov, Y.P.Polonski və başqaları islam motivlərinə, müsəlmanlara həsr olunmuş əsərlər yazmışlar.

Rus romantik ədəbiyyatında geniş yayılmış müsəlman mətni islam mədəniyyəti ilə dialoqun məhsulu olmaqla, rus ədəbiyyatının vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Buna görə də rus ədəbiyyatının müsəlman mətni islam dəyərlərini, motivlərini və obrazlarını mənimsəyərək rus və islam mədəniyyətlərini bədii şəkildə ifadə edə bilmişdir.

Bu qarşılıqlı təsirdən doğan ortaq mədəni fenomen baxımından romantiklərin fəlsəfi-estetik ideyalarının ifadəsinə yönələn müsəlman mətninin formalaşmasında yalnız ənənəvi tarixi-dini personajların deyil, adi insanların, o cümlədən azərbaycanlıların, onların fərdi xarakterinin, mühitinin, məişətinin təsvir və tərənnümü də böyük rol oynayırdı.

“Rus romantizmində müsəlman obrazları dini ənənələr və adətlər kontekstində” adlanan sonuncu yarım-fəsilə romantiklərin əsərlərində müsəlman xalqlarının dini inancı və adətləri, həyat təzi, düşüncələri, xarakteri bədii detallarla koloritin təsviri üsullarından bəhs olunur. Maraqlı və rus romantizminə xas olan bu cəhətlər nəinki A.Puşkin və M.Y.Lermontov yaradıcılığında, həmçinin bu cərəyanın digər nümayəndələrinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlardan P.Vyazemskinin (“Məhəmməd”, “Fələstin”, “Şərq apoloqu”, “Bosforda gecə”), V.Küxelbeker (“Qəmyançı”), A.Polejayevin (“Qara höyük”, “Hərəmxana”, “Ərpəli”, “Çir-Yurt”), V.Benediktovun (“Xəlifə və kölə”, “Əbdül Qədirin məktubu”), D.Oznobşinin (“Məhəmməd”, “Üç qızılgül”), A.Muravyovun (“Baxçasaray”, “Dərvişlər nəğməsi”), A.Şişkovun (“Osman”), O.Senkovskinin (“Şərq povestləri”) və b. əsərləri qeyd etmək olar.

Bununla bərabər, qeyd etmək istərdik ki, yaradıcılığı nisbətən az öyrənilmiş A.Q.Rodçevin “Qurana təqlidlər”i müəllifin dünyabaxışı ilə müəyyənləşən özünəməxsus əsərdir və bu özünəməxsusluq mətndəki müsəlman obrazlarının təsvirində özünü biruzə verir.

A.A.Bestujev-Marlinskinin yaradıcılığında müsəlman obrazları dini adət və ənənələrin əhatəsində, milli kolorit prizmasından təsvir olunur. Müəllif öz qəhrəmanlarının timsalında islam dəyərlərini və davranış etiketlərini təhlil edir, eyni zamanda sivilizasiyalarası proseslərə toxunur. Müəllifin yaradıcılığında müsəlman obrazının ilk növbədə dini ənənələrin, etnoqrafik adətlərin fonunda təsviri rus romantizminin tipoloji xüsusiyyətlərindəndir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılmış araşdırma və tədqiq nəticəsində əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilir. Rus mədəniyyətində və ədəbiyyatındakı müsəlman mətni, təbii ki, öz mənbəyindən, gerçək islamdan

nəinki fərqlənir, həm də gerçək islamın özünəməxsus modeli olmaqla bərabər fərqli və əks cəhətləri də daşıyır. Amma bu dövrdə və sonralar Rusiyada islama, müsəlman ölkələrinə münasibətdə ortodoksal xristianlıq və imperiya iddialarından irəli gələn mənfəi çaların mövcudluğu danılmazdır.

Rus romantik ədəbiyyatına xas müsəlman mətni rus ictimai mühitində aktuallaşan sakral mənalardan vəhdəti və özünəməxsus işarələr sistemidir. Təhlilə cəlb olunmuş əsərlərdən görünür ki, rus şairlərini, əsas da fəvqəlfəhrəman axtarışında olan romantikləri A.S.Puşkinin yaradıcılığında Məhəmməd Peyğəmbər obrazı ali bir nümunə, həyatını ülvəi məramla həsr etmiş, daxili gərginliyi, qeyri-adiliyi ilə seçilən qəhrəman kimi cəlb edir. Eyni zamanda bu qəhrəmanın daxili axtarışları, duaları müsəlman obrazının səciyyəsinə vurğulayır. Hətta ideoloji cəhətdən islama qeyri-loyal, bəzən antiislam mövqeyindən çıxış etmiş A.S.Qriboyedov, K.F.Rıleyev, F.İ.Tütçev, A.N.Maykov, L.A.Mey kimi şairlərin əsərlərində islam aləminə xas simvol və ifadələrin olması müvafiq mədəni-mənəvi kontekstin yaranmasına xidmət edir. Və bu əsərlər də öz növbəsində rus ədəbi müsəlman mətninin tərkib hissəsinə çevrilir.

XIX əsrin ilk onilliklərindən yazıçı və şairlərin Qafqazla tanışlığı nəticəsində rus romantik və eləcə də realist ədəbiyyatında müsəlman obrazlarının tipologiyası genişlənir. Qəhrəmanların təsvirində həyatı xüsusiyyətlər, insan xislətinə xas ziddiyyətlər, surətləri canlandıran məişət detalları da təsvir olunmağa başladı. A.S.Puşkinin “Ərzuruma səyahət” kimi realist mətnində, M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı”nda artıq müsəlmanlar ümumi oriyentalist ideologiyadan gələn şablonlarla yox, gerçək xüsusiyyətləri ilə təsvir olunurdu.

Rus oriyental romantizmində müsəlman obrazları əksər hallarda ziddiyyətli və daxilən mürəkkəbdirlər. Bəzən personajların təsvirində mənfəi və müsbət cəhətlər birləşir. M.Y.Lermontovun “Aşıq Qərib”ində Xurşud bəy kimi, Katerina Əmru obrazı da belə ikili xarakterlə səciyyələnir, mənfilik müsbət keyfiyyətlərlə tamamlanır.

Müsəlman obrazları müsəlman mətnini müəyyənləşdirməkdən və formalaşdırmaqdan əlavə, rus romantiklərinin öz dünyagörüşlərinin, rus ictimaiyyəti və mədəniyyəti üçün aktual olan ideyalarının ifadəsinə də xidmət edir. Romantiklərin ideali, yeni qəhrəmanı, fərqli məkan və mühit axtarışları həmin dövr rus ziyalıları üçün bütövlükdə Şərqi təcəssüm edən Qafqaz və ilk növbədə Qafqaz müsəlmanlarının obrazları vasitəsilə gerçəkləşirdi.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Rus romantizmində Azərbaycan mövzusu // Ümummillə Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. II hissə, 3-8 may 2010-cu il, Bakı, s. 33-35.

2. «Qurani-Kərim»də əcnəbi sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri və Mirzə Həsən Yüzbaşovun Peyğəmbər kəlamlarını əks etdirən söz xəzinəsi // Filologiya məsələləri, №10, AMEA, 2013, s. 257-261.

3. Qurani Kərimdə tərbiyə məsələləri // Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili. Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, 7-8 may 2013, ATU, s. s.81-82.

4. XIX əsr Azərbaycan şair və mütəfəkkirlərinin əsərlərində islam motivləri // Filologiya məsələləri №3, AMEA, 2013, s. s.62-65.

5. İslam dininə aid söz, termin və ifadələrin dilin lüğət tərkibində işlənməsinə aid rəy və mülahizələr // Filologiya məsələləri, № 5, AMEA, 2014, s. 131-135.

6. Элементы восточной стилизации в русской романтической литературе // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummillə Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 5-7 may 2015-ci il. Bakı, Azərbaycan, s.137-140.

7. Rus klassik ədəbiyyatında İslam dininə hörmət və ehtiram, İslam dini dəyərlərinin qorunub saxlanması və yayılması // Filologiya məsələləri, № 1, AMEA, 2016, s. 304-308.

8. Rus klassiklərindən Lev Tolstoy Həzrət Muhəmməd və İslam dini haqqında // Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü il dönümünə həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 18-19 may 2016, s. 64-66.

9. Пушкинский «Пророк» с позиции воплощения некоторых исламских ценностей // Научный вестник Киевского Национального Лингвистического Университета. Сборник научных работ. Выпуск-33, 2016, s. 82-87.

10. Əli ibn Əbi Talibin əsərlərində əxlaqi-islami dəyərlər // Müasir türkologiya: dünən, bugün və sabah. Respublika elmi konfransının materialları. BDU-2016, s. 230-232.

11.Rus klassik yazıçıları L.Tolstoy və A.Puşkinin “İslam dini haqqında” fikir, mülahizə və düşüncələri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-ci il dönümünə həsr olunmuş “Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycanda turizmin inkişaf istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2016, s.426-430.

12.Rus alim və tədqiqatçılarının, ədəbiyyatşünasların islam dini haqqında fikirləri, rəy və mülahizələri // Filologiya məsələləri, №20, 2017, s.406-410

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ И ОБРАЗЫ МУСУЛЬМАН В РУССКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Как известно, романтизм является важным и интересным этапом в развитии русской литературы. Но кроме литературной значимости романтизм сыграл важную роль в формировании и развитии русской общественной мысли и национального самосознания. В свою очередь в русском романтизме важное место занимает исламская и восточная тематика. В рамках русской литературы она получила новые оттенки и послужила формированию важной детали для русского ориентализма – мусульманского текста, который в свою очередь внес в русскую литературу новые методы художественного мировосприятия. Мусульманский текст является особой художественной знаковой системой, основу которой составляет единство сакральных понятий и знаков.

Но данная проблема до сих пор не была изучена в философско-эстетическом плане. В диссертации в первые данная тема раскрывается сквозь призму художественно-эстетического мировосприятия и общественной мысли эпохи, истоков литературно-культурных связей славянских и восточных народов.

В первой главе диссертации освещаются истоки и художественно-эстетическая значимость русского ориентализма. Здесь раскрывается значимость русского ориентализма и его связь с общественно-просветительской мыслью эпохи.

Вторая глава посвящена художественному осмыслению и освещению восточных мотивов и исламских ценностей в творчестве видных представителей русского романтизма. Анализ творческого наследия А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова и их последователей позволяет выявить внутреннюю связь идей романтизма и основных канонов ислама.

Третья глава посвящена анализу образов мусульман и кавказцев в произведениях русских романтиков. Образ жизни и свободолюбие, дух и непоколебимость мусульман и кавказцев являются художественным воплощением идеалов романтиков.

THE ISLAMIC VALUES AND THE MUSLIM FEATURES IN THE RUSSIAN ROMANTIC LITERATURE

Summary

Today, one of the issues of great interest is the Eastern and Western, Islamic and Christian dialogue. In the background of the development of this dialogue, the application of literary relations within the framework of scientific research is important and topical. As we know, romanticism is one of the most interesting and unique pages of Russian literature. In addition to its poetic position, Russian romanticism has directly influenced the formation of Russian public opinion and national consciousness. In turn, Islamic and western issues constitutes the main subject of romanticism. However, this issue has been superficially touched upon according to the philosophical-aesthetic prism analysis. For the first time in the dissertation, literary criticism of Islamic moral values and Muslim characters in Russian romanticism is also studied in a systematic manner as a research subject in accordance with the literary-social opinion of this period.

The first chapter of the thesis deals with the sources and philosophical-aesthetic significance of Russian romantic orientalism. It deals with the general characteristic of Oriental romanticism and its relationship to public-educative ideas and explores the historical and literary sources of the Muslim literary text in Russian literature.

The second chapter of the dissertation is about East motives and Islamic values that have widespread popularity in Russian romanticism in the first half of the 19th century. Here esoteric tendencies that are felt in Russian romanticism apply to the prism of Islamic values. Here esoteric tendencies that are felt in Russian romanticism are applied from the prism of Islamic values. Pushkin's "Prophet" poem and MY Lermontov's "Ashug Garib" Turkish fairy tale are analysed as an example.

The third chapter is about Muslim characters that have a specific role in Russian romantic literature. They were analysed in the context of romantic's ideals, religious customs and rituals of Muslims.

The results of the research have been reflected in the result section of the dissertation.

Çapa imzalanmışdır: 12.04.2018

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 1.5 ç.v.

Sifariş: 17

Sayı: 100

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

СЕВИНДЖ АГАДИН ГЫЗЫ БАГИРОВА

**ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ И ОБРАЗЫ МУСУЛЬМАН В
РУССКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

5718.01 – Мировая литература (русская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2018